

גילי דרורי • עמליה אוליבר

האוניברסיטה העברית: עבודת זהות לאומית ואקדמית לאור עצמאות מדינת ישראל

יפעת וייס ועוזי רבהון (עורכים). **תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים: מדינת הלאום וההשכלה הגבוהה.**
הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, 2024, 966 עמודים.

האסופה שקיבצו וייס ורבהון היא הכרך החמישי בסדרה שמתמקדת בהיסטוריה של האוניברסיטה העברית בירושלים. לפניו ראו אור בסדרה זו הכרכים "שורשים והתחלות" (1997, בעריכת שאול כ"ץ ומיכאל הד ז"ל), "התבססות וצמיחה" (2005, בעריכת חגית לבסקי), "התעצמות אקדמית תוך מאבק לאומי" (2009, בעריכת חגית לבסקי), ו"ספר האישים" (2013, בעריכת אסף זלצר). עליהם מוסיף הכרך החמישי בסדרה את הנדבך ההיסטורי של התפתחות האוניברסיטה בשנים 1948–1967. בעוד הכרכים הקודמים מתארים את הקמתה ובנייתה של אוניברסיטה ציונית תחת משטר מנדטורי, עם מאבקים על מהות הפעילות האקדמית הנחשונים בארץ ישראל, התקופה שנסקרת באסופה זו היא תקופה של פירוק ובנייה מחדש של האוניברסיטה במדינת ישראל, של חיפוש אחר זהות כאוניברסיטה לאומית, ושל העמדת התבנית לאוניברסיטה ציבורית בישראל, שהיא אם האוניברסיטאות האחרות בארץ, וממשיכה לעמוד כנקודת הייחוס עבורן.

האסופה כוללת 23 פרקים, נוסף על פתח דבר, מבוא ואחרית דבר, שמסודרים בשישה שערים נושאים הנפרסים על פני 966 עמודים של מחקרים, ובסיומם מפתח. השער **הראשון**, שכותרתו "פעמי ריבונות", כולל פרקים שעיקרם העיזבה (והעזובה) של מוסדות האוניברסיטה ובית החולים שנותרו במובלעת הר הצופים, פרידת האוניברסיטה מן המערך האקדמי והמשילותי הבריטי, המעבר מהיותה אוניברסיטת הפזורה של העם היהודי לאוניברסיטה ממומנת בידי ממשלה של מדינת לאום, והשפעת אותו "מפנה ריבוני" על תחומי הדעת. השער **השני**, שכותרתו "המרחב העירוני", כולל פרקים שעיקרם הקמפוס העירוני של האוניברסיטה, הטקסים בתקופת הגלות מהקמפוס בהר הצופים והזיקה לירושלים ולהר שהנחילו טקסים אלה, תולדות המחלקה לבוטניקה כביטוי להשפעת הסידור המרחבי על הבניית תחום הידע, והעיצוב האדריכלי של קמפוס גבעת רם כביטוי תרבותי-חברתי. השער **השלישי**, שכותרתו "האוניברסיטה והתשתיות המדינתיות המוסדיות", כולל פרקים שעיקרם התפתחות האוניברסיטה כאתר להסדרת מקצועות בהתאם לצורכי המדינה והחברה: על תולדות בית הספר לרפואה, הפקולטה למשפטים ובית הספר לחינוך, ועל תפקידם בהכשרת אנשי ונשות מקצוע בתחומם בשירות הציבורי. השער **הרביעי** – "קבלה והדרה של סגל וסטודנטים" – כולל פרקים שעיקרם מיפוי חברתי-תרבותי של אוכלוסיות האוניברסיטה ופירוט הפרקטיקות הארגוניות שקבעו את הסיפיים לכניסה, ומכאן גם את הרכב אוכלוסיית האוניברסיטה ואת התרבות הארגונית. שער זה כולל סקירה דמוגרפית של אוכלוסיית הסטודנטים ושרטוט הפרופיל של תלמידי בית הספר לרפואה, כמו גם תיאור של תרבות סטודנטיאלית במהלך שינוי מקונפורמיזם וממלכתיות לביקורת חברתית ופוליטית. השער **החמישי**, שכותרתו "אוניברסיטה, חברה ופוליטיקה", כולל פרקים שמשלבים בחינה של התפתחות תחומי ידע (מדעי החברה, ובראשם סוציולוגיה, כלכלה, ומדע המדינה) ושל סידור ארגוני (עצמאותה של הפקולטה למדעי החברה, העמדת חוגים, וגיבוש תוכני הלימודים), וכן בחינת התפתחותה של אותה אוטונומיה מדעית לאור קשריה של האוניברסיטה עם צה"ל ודרישותיו באותן שנים ראשונות לעצמאות מדינת ישראל. את השער **השישי** והאחרון, שכותרתו "הכיתה, הספרייה והמעבדה", מתארים וייס ורבהון כמדגם אקראי-משהו של תחומי ידע ומפעלים אקדמיים שמבטאים את ההתחבטויות והמאבקים שאפיינו את התפתחות האוניברסיטה באותן שנים: פרקים על לימודי ההיסטוריה של יהודי ארצות האסלאם במכונים למדעי היהדות ולמדעי המזרח, הקמת בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים וקיבוץ האוספים, הפיצול הרעיוני בתוך החוג לפילוסופיה, התפתחות החוג לארכיאולוגיה וההיסטוריה של לימודי הכימיה. מכלול הפרקים מספק פירוט כביר של ההתפתחות המדעית והמוסדית של האוניברסיטה העברית, ובכך של שדה ההשכלה הגבוהה ושל המדע בישראל, ומציג תהליך מורכב זה בהקשר הפוליטי, הצבאי, החברתי, והביין-לאומי של מדינת ישראל בשנות הקמתה.

כיוון שהאסופה עשירה בנושאים ובפרטי אירועים ותהליכים, שכולם מעניינים מאין כמותם לחוקרי ולחוקרות השכלה גבוהה או תולדות ישראל, אנחנו בונות את הסקירה לאורכם של שלושה צירי שינוי והתהוות, שניתן להציגם גם כצירים של פירוק והרכבה. בכך אנו יוצרות סינתזה בין רעיונות ותובנות שעולים בפרקים השונים של האסופה.

הציר הראשון לשינוי באוניברסיטה העברית במהלך שני עשורים אלה הוא **המעבר מהיותה אוניברסיטה של העם היהודי לאוניברסיטה ישראלית, שהוא גם מעבר מהיותה מוסד השכלה בארץ ישראל תחת שלטון המנדט הבריטי למוסד הפועל במדינת לאום עצמאית**. השינויים הגיאוגרפיים – סיום המנדט הבריטי ועצמאות מדינת ישראל, מלחמת 1948, וסדרת הסדרי שביתת נשק, שבין השאר יוצקים איזודאות אשר למיקום ולסטטוס של האוניברסיטה – דוחקים באוניברסיטה לשנות את מערך יחסיה המדעיים והניהוליים עם הקהילה הבינלאומית, ולהעמיד הסדרים מוסדיים שמבטאים את מעמדה במערך המדינתי-לאומי החדש. לשינוי זה מספר מסלולי השפעה שונים על האוניברסיטה העברית. המסלול הראשון מבטא את השפעת השינויים הגיאוגרפיים העולמיים על האוריינטציה המדעית של האוניברסיטה. ההתנתקות מבריטניה, כמו גם השינוי במעמדן של בריטניה ואירופה לאחר מלחמת העולם השנייה, מאיצים את ההתכוונות של תחומי המדע באוניברסיטה לאקדמיה האמריקנית.

מסלול השפעה שני של אותם שינויים גיאוגרפיים קשור למעבר מאוניברסיטת פזורה לאוניברסיטה ממשלתית, והדוגמה המובהקת היא השינוי רב-ההשפעה ממימון לתקצוב. עדי לבני (פרק שני בשער הראשון) מתארת את המעבר מהסדרי מימון שגויס מיהדות התפוצות לתקצוב שמקורו ממשלתי. אחת ההשלכות היא התפתחות המגמה של שימושיות ההשכלה הגבוהה, כפי שגם שוטחים דורון נידרלנד, יהודית דורי דסטון ומרים סמט בתיאור התפתחותם של בית הספר לרפואה, הפקולטה למשפטים ובית הספר לחינוך (בהתאמה, בפרקים של השער השלישי באסופה) כמוקדי הכשרה לשירות הציבורי.

המסלול השלישי של השפעת השינויים הגיאוגרפיים קשור למעבר מתקופת היישוב לעצמאות מדינת ישראל. מעבר זה מייצר מתח בין הקָשֶׁב לצורכי המדינה וההתגייסות לסיפוקם לבין שימור האתוס האקדמי של אוטונומיה מוסדית ושמירה על אופיו האזרחי והלא-מגויס של המוסד. דוגמה מובהקת לכך עולה מניתוח קשרי האוניברסיטה עם מוסדות המדינה (שעליהם הרחיבו גם אורי כהן [2006] וארי בראל [2009, 2011, 2014]). אלעד נאמני (פרק שני בשער החמישי) מתאר את קשרי האוניברסיטה עם צה"ל כנפרסים בין שיתוף פעולה הדוק (הסדרת העתודה האקדמית), דרך שיתוף פעולה מסויג וחלקי

(בעייתיות מחקר משותף עם חיל המדע בשל חומת הסודיות הביטחונית ושימור האחריות להסמכה אקדמית בידי האוניברסיטה), ועד נתק (סירוב האוניברסיטה לשלב קורס הכשרה ברפואה צבאית בתוכנית הלימודים). לדוד בן-גוריון שמור מקום מרכזי בתהליכי פירוק ובנייה אלה: יחסו המסויג והחשדני כלפי בכירים בסגל האוניברסיטה בשל דעותיהם הפוליטיות, שהיו אופוזיציה קולנית לממלכתיות שקידם עוד בתקופת היישוב, בא לידי ביטוי בתהליך החקיקה להקמת המועצה להשכלה גבוהה (בפרק של שרון לבנה, השלישי בשער החמישי) וגם בסיפור האנקדוטלי, אך מאיר העיניים, על לשון הסיכום של דיון הממשלה מאוגוסט 1948 בעניין מעמדה של האוניברסיטה העברית (שכתבו יפעת וייס ועוזי רבהון בפתח פרק המבוא; עמוד יג). כל אלה מבהירים את הפשרות שעשתה האוניברסיטה בשנותיה הראשונות כדי להבטיח את מעמדה בעיני ממשלת ישראל כ"מוסד מדעי מרכזי", לצד הצלחותיה לשמור על אוטונומיה מוסדית ועל מעמדה האקדמי הרם והכמעט בלעדי בתקופה זו.

ציר שני לפרקי האסופה השונים הוא הדיון בהתמודדות עם צלקות מלחמת 1948 (שאת כינויה בשם זה או אחר משאירים עורכי האסופה בידי הכותבים והכותבות של כל פרק ופרק, עמוד יג). הצלקות הצורבות ביותר הן במובן הפיזי, בעקבות הטלטלה של עקירת האוניברסיטה ממשכנה על הר הצופים. שער שלם מוקדש לשינויים המטלטלים במרחב האוניברסיטה, מיקומה ופריסתה באותם עשורים: בעטיה של מלחמת 1948 הפכה האוניברסיטה העברית ממוסד אחד מרחבית, שהלך ונבנה על הר הצופים לאחר הנחת אבן הפינה בשנת 1918, למוסד המפוזר בין בניינים שונים ברחבי העיר המחולקת, ורק בעומק התקופה מתקדם ומתרכז בהדרגה במספר קמפוסים בירושלים וברחובות. ניתוח סוציולוגי-ארגוני יכול להעיד שלפרישה במערכת מרובת קמפוסים השלכות ארוכות טווח לאפשרות של שזירה אינטרדיסציפלינרית של הקהילה המחקרית באוניברסיטה, ומכאן להטיית הפוטנציאל לפריצות מדעיות. פרקי האסופה מביאים מספר דוגמאות לכך. בפרק הסוקר את מצבם של המוסדות היהודים שנותרו בהר הצופים (פרק ראשון בשער הראשון) מתארת יפעת וייס את ניהול בית החולים הדסה בהר הצופים בעוד הלגיון הירדני מפגיז את חדרי הניתוח והרנטגן. תיאור נוסף בפרק זה מלמד כי לאחר ההכרזה על פירוז הר הצופים וצמצום השהייה בו ב-1948 נותר ציוד טיפולי ומחקרי פגוע מאחור, אוספי הספרים במובלעת המנותקת נפגעו בשל פגיעות פגזים והיעדר אוורור, ותפקידם של אלה עבור האוניברסיטה והמחקר בה החל להישכח. יונתן דיין (פרק שלישי בשער הראשון) כותב על הפרידה של האוניברסיטה העברית מהמערך הבריטי, ובעיקר מהמועצה הבין-אוניברסיטאית שקישרה בין המושבות הבריטיות וביין לבין אוניברסיטאות בבריטניה.

ההשפעה של המסורת האינטלקטואלית הבריטית וההיפרדות ממנה קיבלו ביטוי הן במובן האינטלקטואלי-מדעי הן במובן המוסדי-מערכתי. נוסף על שינוי הגישה של המדע בישראל לכיוון האקדמיה האמריקנית, לאורך התקופה הנסקרת באסופה נחלשו מוקדי ההשפעה הבריטיים בישראל עד כדי כך שאגודת שוחרי האוניברסיטה באנגליה שימשה מעין צירות דיפלומטית. כל השינויים האלו בשנים הראשונות של המדינה מעידים על מוסד המתמודד עם צלקות פיזיות ומרחביות ואף אקדמיות ומהותיות.

הציר השלישי והאחרון בסקירתנו הוא **הפיתוח המדעי**. שינוי ההגמוניה המדעית הגלובלית בתקופה הנסקרת בספר, שמהותה ירידת קרנו של המדע הגרמני והאירופי והתכוונות למדע האמריקני, משפיע גם על התהוות הזהות והמיקוד של הקהילה האקדמית באוניברסיטה העברית בשנים אלו. ההתמודדות עם שאלות הזהות המדעית והארגונית עולה בפרקים שונים של הספר ומציגה פסיפס של מורכבות ותהליכים משמעותיים של קבלת החלטות. לדוגמה, בפרק על לימודי הרפואה עוקב נידרלנד אחר המפנה "מזיקה מרכז אירופאית לזיקה אמריקנית", ומתאר כיצד השינוי במובנו הפדגוגי של מעבר מהוראה באולמות הרצאה ללימוד בחדרי סמינר ובמעבדות מבטא הסבה אל האסכולה האמריקנית, הרואה ברפואה מדע נסייני שעושה שימוש בטכנולוגיה רפואית ובמעבדות הקליניות, שנבנה על הדרכה בצוותים קטנים ובשימת דגש על התנסות אישית. חנן ערף ועמית לוי (פרק ראשון בשער השישי) מתארים שינוי דומה במדעי החברה: אף שהמחלקה לסוציולוגיה הוקמה של בסיס הגישה הגרמנית של ארתור רופין ומרטין בובר, מינויו של פרופ' ש"נ אייזנשטדט לראשות המחלקה שנה לאחר הקמתה הביא להחלפת הגישה הסוציולוגית הגרמנית ב"גישה אמפירית-אנליטית שנשענה על תפיסות מדעיות אמריקניות", ובבניית מחלקה "מודרנית" (עמוד 710).

נוסף על שינוי האוריינטציה המדעית, ממד מרכזי בפיתוח המדעי באוניברסיטה העברית בתקופה זו הוא הסדרת הגבולות הדיסציפלינריים ומיסודם כיחידות אקדמיות נבדלות – ולכך מוקדש מספר רב מפרקי האסופה. מקום מיוחד שמור להתגבשותם ההדרגתית של מדעי החברה באוניברסיטה העברית, שפרוסה בפרק שכתב קובי מצר (פרק ראשון בשער החמישי): על בסיס הצעות ויוזמות קודמות, כמו גם זמינות קורסים דיסציפלינריים במדעי הרוח והענקת קתדרה לסוציולוגיה של התרבות למרטין בובר בשנת 1938, הוקמו מדעי החברה כחוג ראשי למוסמך בפקולטה למדעי הרוח בשנת 1953, וקיבלו מעמד של פקולטה עצמאית בשנת הלימודים תשכ"ח 1967–1968. פרק זה של מצר, כמו גם זה של בנימין שוורץ ודן אבנון (פרק רביעי בשער החמישי) על מדע המדינה, מבהירים את מרכזיותם

של מספר סוכני שינוי: פרופ' ש"נ אייזנשטדט, פרופ' דן פטינקין ופרופ' רוברטו בקי עיצבו את המחלקות לסוציולוגיה, לכלכלה ולסטטיסטיקה (בהתאמה) ברוח המדע האמריקני, בעוד התחומים האחרים, על אף שתורת (מדע) המדינה, מדיניות ציבורית, יחסים בין-לאומיים וגיאוגרפיה הוזכרו כחלק ממדעי החברה עוד במסמכים ראשוניים, נותרו לזמן נוסף כתוכניות לימוד משניות.

מעניינות גם המגמות השונות של דיפרנציאציה מחד גיסא ואיחוד מאידך גיסא בין תחומי מחקר שונים בתוך דיסציפלינות. בעוד מדעי החברה עברו בתקופה זו תהליך של דיפרנציאציה דיסציפלינרית ובניית מחלקות נבדלות, ארכיאולוגיה עברה תהליך של איחוד: סוטה מצקביץ' ודפנה צורן (פרק רביעי בשער השישי) מתארות כיצד הוקם החוג לארכיאולוגיה בשנת 1954 כאיחוד של ארבעה מדורים (ארכיאולוגיה של ארץ ישראל, ארכיאולוגיה של המזרח הקרוב, ארכיאולוגיה פרהיסטורית, וגיאוגרפיה היסטורית), וכיצד התגייסה הדיסציפלינה לחיזוק הנרטיב הלאומי של בניין האומה במולדתה ההיסטורית. חלק מאותה עבודת גבולות בין תחומי המדע נחשפת גם בהכרעות על גיוס ומינוי של סגל אקדמי. לדוגמה, מצר מביא דיון מרתק על תהליך המינוי המורכב של חוקרים כפרופ' לואיס גוטמן למחלקה לסטטיסטיקה (ולא לסוציולוגיה), או של פרופ' קוגלמס למחלקה לפסיכולוגיה. דיון זה משרטט את עבודת הגבולות הדיסציפלינריים שנעשתה גם לאחר שהוקמו החוגים והמחלקות, ואשר השפיעה על הכיוונים האקדמיים של אותן יחידות אוניברסיטאיות.

קצרה היריעה של סקירה זו מלהציג את כל התיאורים המדוקדקים והדיונים המרתקים העולים בפרקים השונים של האסופה על התפתחות האוניברסיטה העברית בעשורים אלה. פרקי האסופה לא רק כתובים באופן רהוט ועשיר, אלא גם מלקטים פרטי פרטים לכלל סיפורים היסטוריים חשובים הן ברמת התייעוד הן ברמת הבסיס למחקר המשך. במובן זה, עושר המידע מעמיד אסופה זו כמקור שניוני למחקרים בתחומי ידע שונים בתחומי מדעי החברה והרוח. כך למשל, לחוקרי וחוקרות ארגונים, פרקי האסופה נותנים אפשרות לעקוב אחר תהליכי היצירה והמיסוד של פרקטיקות ארגוניות, אחר התגבשות של זהות ארגונית ועיגונה באותן פרקטיקות, ואחר המקורות המגוונים להסדרתם ולהשפעתם המתמשכת. עבור חוקרי ישראל בהקשרה העולמי, פרקי האסופה מאפשרים מעקב אחר השפעותיהם של שינויים עולמיים על בנייתם של אתוס, זהות ותצורה ארגונית מקומית או גלוקלית. לחוקרי ידע, מדע ופרופסיות, פרקי האסופה קוראים לבחון את מנגנוני ההכלה או הדחייה במאבקים על קביעת הגבולות של דיסציפלינות שונות באוניברסיטה המתהווה, ואת מקומה של האוניברסיטה בהגדרת גבולות פרופסיונליים – הן של פרופסיות קיימות כמשפטים הן של פרופסיות מתגבשות כמדיניות ציבורית.

לבסוף, לחוקרי ולחוקרות ההיסטוריה של מוסד האוניברסיטה או של מדינת ישראל נקריית כאן הזדמנות לבחון את התגבשותה של הגדרה ישראלית לתפקידה הציבורי של האוניברסיטה, וכיצד אותה הגדרה מקבלת משמעות בפעילות של האוניברסיטה בעשרים השנים הראשונות של המדינה. התקופה הנסקרת באסופה זו מסתיימת בשנת 1967 – השנה שמסמנת לא רק את מלחמת ששת הימים, אלא את פתיחת האפשרות של חזרת האוניברסיטה העברית לקמפוס ההיסטורי בהר הצופים. בשל עושר הגישות הדיסציפלינריות לבחינת אותה היסטוריה של האוניברסיטה הראשונה, כמו גם בשל בניית התשתית למגוון שאלות מחקר על תפקידה חברתי של האוניברסיטה הציבורית ועל התפתחות ידע ומדע, אנו רואות באסופה זו נכס אינטלקטואלי משמעותי, וממליצות בחום על קריאה מעמיקה בפרקיה השונים.

רשימת המקורות

- בראל, ארי (2009). המנהיג, המדענים והמלחמה: דוד בן-גוריון והקמת חיל המדע. **ישראל** 15, 67–92.
- בראל, ארי (2011). לווייתן והאקדמיה: האם היה ניסיון להלאים את האוניברסיטה העברית בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל. **תרבות דמוקרטית** 13, 7–59.
- בראל, ארי (2014). **מלך-מהנדס: דוד בן-גוריון, מדע ובינוי אומה**. אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- כהן, אורי (2006). **ההר והגבעה: האוניברסיטה העברית בירושלים בתקופת טרום העצמאות וראשית המדינה**. הוצאת עם עובד.

פרופ' גילי דרורי, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים.

דוא"ל: gili.drori@mail.huji.ac.il

פרופ' עמליה אוליבר, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים.

דוא"ל: Amalya.Oliver@mail.huji.ac.il